

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ЗБИТКІВ ПРИ ПОРУШЕННІ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

THE CONCEPT AND CONTENT OF DAMAGES UNDER THE BREACHING OF CONTRACTUAL OBLIGATION

Розізнана І.В.,

здобувач

Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті досліджується питання змісту збитків за чинним цивільним законодавством. Встановлено необхідність доопрацювання поняття збитків у цивільному кодексі України. Запропоновано низку напрямів вдосконалення поняття збитків, зокрема при відшкодуванні збитків за порушення договірних зобов'язань.

Ключові слова: збитки, шкода, відповідальність, невиконання договору, санкція, упущена вигода.

В статье исследуется вопрос содержания убытков по действующему гражданскому законодательству. Установлена необходимость доработки понятия убытков в гражданском кодексе Украины. Предложен ряд направлений совершенствования понятия убытков, в частности при возмещении убытков за нарушение договорных обязательств.

Ключевые слова: убытки, ущерб, ответственность, неисполнение договора, санкция, упущенная выгода.

In article explores the concept of damages under the content of the civil law. There have set the necessity of revision of the concept of damage in the Civil Code of Ukraine. A number of areas of improvement concepts losses, particularly in damages for breach of contractual obligations have offered.

Key words: losses, damages, liability, breach of contract, penalty, loss of profits.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що відшкодування збитків (як реальних, так і упущеної вигоди) на сьогодні є однією із основних форм цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Потрібно сказати, що чинним ЦК України цей вид відповідальності визначено як універсальний спосіб захисту, який застосовується до захисту будь-яких майнових та/або особистих немайнових прав. Однак у розрізі його застосування як заходу відповідальності за порушення договірних зобов'язань він набуває особливого значення. Адже його застосування залежно від виду зобов'язань дозволяє суттєво дисциплінувати боржника та надійно захистити права кредитора у разі порушення зобов'язань.

Стан дослідження. Окреслене питання не є новим для цивільного права. І якщо питання упущеної вигоди в цивільному праві є малодослідженим, то механізм відшкодування збитків загалом вивчений доволі детально. Серед вітчизняних авторів його дослідженням займалися С.М. Бервено [1], Т.В. Боднар [2], О.А. Беляневич [3], А.А. Верховець [4], І.В. Канзафарова [5], І.В. Подколзін [6], Т.С. Крисань [7], А.В. Янчук [8], З.Ф. Татькова [9], Л.В. Тарасенко [10] та інші.

Разом з тим, враховуючи проблеми, які виникають у практиці судів у питаннях правового регулювання збитків, та, головне, їх правильне розуміння, вважаємо, що на сьогодні все ще існує простір для наукових пошуків у цій проблематиці. Тому метою цієї статті є визначення поняття та особливостей збитків в механізмі відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Правовою підставою застосування названих понять в Україні є ст. 16 та 22 ЦК України, де визначено, що особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного

права, має право на їх відшкодування. Збитками є: 1) *втрати*, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також *витрати*, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) *доходи*, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Аналіз названих положень дає підстави зробити висновок, що термін «збитки» використовується тут у двох значеннях: по-перше, як поняття певних втрат, завданих особі порушенням її прав (у т.ч. договірних); по-друге, як складова певного механізму, який йменується «відшкодування шкоди» і пов'язаний із правозастосовним процесом як наслідком застосування відповідної санкції. У цьому контексті варто погодитись із вітчизняним дослідником збитків І. Подколзіним, який обґрунтовує висновок, що **збитки** – це **статика** їх економічного стану, натомість **відшкодування збитків** – це **динаміка** юридичного стану, **в процесі якої забезпечується реалізація юридичного призначення та функції збитків шляхом звернення потерпілої особи до порушника з вимогою їх грошової чи іншої компенсації** [6, с. 194]. Розділяючи думку автора щодо співвідношення категорій «збитки» та «відшкодування збитків» як статичної та динамічної зобов'язання, варто все ж доповнити, що саме по собі звернення до компетентного органу з вимогою про відшкодування збитків не вказує на певну динаміку відносин. Адже для того, щоб така вимога була задоволена, потрібно, щоб вона відповідала певним встановленим у законодавстві та судовій практиці критеріям. Встановлення їх відповідності дозволить постановити юридичний акт (судове рішення), на підставі якого застосувати санкцію – відшкодування збитків. Як приклад можна навести рішення Апеляційного суду Запорізької

області, яким відмовлено у задоволенні вимоги позивача (за первинним позовом до Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя) про відшкодування збитків, завданих істотним порушенням договору, про надання Відповідачу освітніх послуг за рахунок коштів Позивача. Відмова апеляційної інстанції ґрунтувалась на тому, що при вирішенні питання про задоволення вимоги з відшкодування збитків суд першої інстанції не врахував те, що насправді зобов'язань між сторонами не виникло, бо договір, про який зазначалось вище, не підписувався однією зі сторін, що підтверджувалось висновком експертизи відділу криміналістичних досліджень експертно-криміналістичного центру Головного управління МВС України в Запорізькій області Д/№ 249 від 07 вересня 2012 року. На цій підставі суд дійшов висновку, що апеляційна скарга про відмову у задоволенні вимог щодо відшкодування збитків повинна бути задоволена [11].

Статичне розуміння збитків чинним законодавством пов'язується, перш за все, із такими станами, як втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Інакше кажучи, мова йде про реальні збитки, яких зазнав кредитор у зв'язку з невиконанням зобов'язання.

У ЦК України та й в літературі [12, с. 137] під збитками розуміється грошове вираження майнової шкоди, завданої порушенням цивільному майновому благу або інтересу. Таке порушення може проявлятися у знищенні речі, її пошкодженні, а також у витратах, які кредитор повинен зробити для відновлення порушеного права. У літературі не раз відзначалося, що названий у ч. 2 ст. 22 ЦК України перелік варто доповнити вказівкою про *втрату речі* [13, с. 699-700]. Зауваження суттєве, оскільки втрати, як реальні збитки, мають охоплювати собою усі випадки повної втрати майна (речі) чи його споживчих властивостей незалежно від її причин (знищення, псування, викрадення, інше незаконне заволодіння), при відсутності можливості вилучити річ з чужого незаконного володіння [4, с. 110]. У цьому контексті чинний ГК України виглядає у більш привабливому світлі, бо до складу збитків відносить «вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна» (ст. 225). Таким чином, втрата речі, її знищення або пошкодження на сьогодні є тими фактами, які прямо впливають на майнову сферу кредитора.

Під *втратою* речі (майна) слід розуміти вибуття з володіння кредитора речі (майна), яка є його власністю або знаходиться у нього на основі іншого титульного володіння. При цьому не має значення сам спосіб втрати (загублення, залишення без нагляду, невитребування тощо), а також вид майна, яке втрачене (річ, гроші, інші матеріальні цінності). Важливо, щоб внаслідок такої втрати майнова сфера кредитора зазнала зменшення. Доволі близьким за змістом, але не тотожним до поняття «втрата», є поняття «знищення». Адже наслідком знищення також є фактичне вибуття речі (майна) із володіння особи власника

чи титульного володільця. Однак відмінність між ними полягає у тому, що внаслідок знищення майна останнє перестав існувати. і його відновлення можливе лише через придбання аналогічного майна (у разі, коли знищена річ визначена родовими ознаками) або шляхом відшкодування його вартості (у випадку знищення речей визначених індивідуальними ознаками). Натомість у випадку втрати майна його фізична загибель, фізичне знищення не завжди має місце, адже втрата це і загублення, і втрата через викрадення тощо. Однак фізична субстанція, річ сама по собі наявна. Відбулось лише її вибуття з володіння. Таким чином, порівняння термінів «втрата» і «загибель» дозволяє зробити висновок, що чинний ЦК України оперує більш вужчим поняттям «знищення» речі, випускаючи при цьому ці сфери правового регулювання, низку випадків, коли майно фактично наявне, але з тих чи інших обставин не перебуває у свого власника (титульного володільця), у зв'язку з чим останньому завдано збитків. У літературі на цю відмінність уже вказувалось. Так, у ході ґрунтового аналізу І. Подколзін робить висновок, що ці поняття не тотожні [6, с. 62]. Більше того, правильність такого висновку підтверджується і нормою ст. 203 ЦК 1964 р. [14], в якій збитками визнавалася втрата або пошкодження майна. Така ж логіка правового регулювання закладена і у Принципах УНІДРУА 2010 [15], де збитки пов'язуються з будь-якими втратами, які зазнала сторона і вигодою, яку вона не отримала, у тому числі отриману нею в результаті того, що вона уникла витрат чи шкоди.

Щодо пошкодження речі, то під ним слід розуміти погіршення якості, зменшення цінності речі або приведення її на якийсь час у непридатний до використання за цільовим призначенням стан [16]. Доктринальні напрацювання у цьому сенсі визначають пошкодження практично ідентично: «...фізичне (механічне, біологічне тощо) ушкодження майна, псування окремих його матеріальних цінностей, внаслідок чого повністю або частково втрачається споживча вартість» [17, с. 77]. **Названі випадки узагальнено в науці і законодавстві кваліфікуються як «реальні збитки» у зв'язку з тим, що вони стосуються реальної цінності, зменшення якої складає зміст реальної шкоди, на відміну від упущеної вигоди, коли зменшується вірогідна цінність майна.**

Випускаючи поки що питання упущеної вигоди, акцентуємо увагу на реальних збитках (*damages*), які згідно Принципів УНІДРУА 2010 пов'язані із «будь-якими втратами» (*any loss*). Термін втрати (*loss*) відомий багатьом правопорядкам. Однак свого найбільшого поширення він зазнав у ході уніфікаційних робіт над зобов'язаннями з міжнародної купівлі-продажу, що підтверджується змістом ст. 74 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі продажу товарів 1980 р. Згідно останньої «Damages for breach of contract by one party consist of a sum equal to the loss» [18], що у перекладі означає: «Збитки за порушення договору однією зі сторін складають суму, яка дорівнює тим втратам (шкоді)...» (переклад мій – І.Р.).

Таким чином, для того, щоб визначитись у тому, який зміст позитивного регулювання слід закладати у чинний ЦК України, а також для виявлення точності і ефективності чинного вітчизняного регулювання, слід визначитись у змісті понять «збитки» (*damages*), «шкода, втрати» (*loss*).

Термін «збитки» (*damages*) відповідно до міжнародних інструментів правового регулювання визначається як грошова компенсація за втрати (*loss*), спричинені потерпілій стороні [19]. Аналогічної позиції дотримуються зарубіжні та вітчизняні учені, які мають збитки та шкоду предметом безпосереднього наукового дослідження [4; 6; 17]. Поряд з цим втрати (*loss*) кваліфікуються як зменшення майнової сфери потерпілої сторони. В ряді випадків термін *loss* перекладається як шкода, що загалом відповідає його сутності, адже саме говорячи про шкоду, завдану особі, ми маємо на увазі майнові втрати, яких така особа зазнала. Підтвердження цьому знаходимо в міжнародних актах, Конвенції ООН, а також чинному законодавстві України. Так, аналіз наведених випадків терміновживання в Конституції України дозволяє зробити висновок, що у них термін «шкода» використовується у кількох значеннях: по-перше, як аналог втрат, які зазнала чи може зазнати особа через певні дії (бездіяльність): ч. 7 ст. 41, ст. 66 КУ; по-друге, як складова поняття «відшкодування шкоди», яке є одночасно правом особи звертатись до компетентних органів з відповідною вимогою про відшкодування шкоди: ст. ст. 50, 56, 60, 62 КУ. Подібне розуміння знаходимо і у ст. 22 ЦК України. Таким чином, слід погодитись із вітчизняним науковцем С.М. Бєрвено, що ст. 22 оперує двома різними поняттями «збитки» та «шкода» [1, с. 241]. Разом з тим науковець вказує на те, що між ч. 1 і 2 та ч. 4 вказаної статті мають місце суперечності. На наш погляд, таких суперечностей немає, тому що ч. 4 стосується як раз тих випадків, коли мова не йде про грошовий еквівалент шкоди, а про відшкодування завданої правопорушенням шкоди в інший, ніж відшкодування збитків, спосіб, наприклад, в натурі, передання речі того ж роду, якості, полагодження тощо. Так само важко погодитись із тим, що автор кваліфікує збитки як складовий елемент «більш широкого поняття «шкода» [1, с. 241]. Адже ці поняття можна співвіднести як одиничне та загальне лише у разі, коли шкода завдана кредитуру в межах невиконання чи неналежного виконання грошових зобов'язань. Натомість у разі невиконання зобов'язань із поставки неналежної якості товарів, надання послуг неналежної якості тощо має місце співвідношення, яке нехарактерне для цілого та його частини.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження, вважаємо, що в сучасних умовах шкоду слід розглядати як майнові втрати (*loss*), які особа зазнає внаслідок вчиненого правопорушення, у тому числі невиконанням чи неналежним виконанням договірних зобов'язань. Збитки ж за порушення договору складають грошовий еквівалент шкоди,

завданої його невиконанням чи неналежним виконанням. Подібне розуміння дозволяє кваліфікувати названі поняття як зміст та форму економічного (грошового) вираження. Поряд з цим поняття «реальних збитків», яким оперує чинний ЦК України в умовах ускладнення цивільного обороту, потребує значного доопрацювання.

По-перше, варто врахувати, що реальні збитки, пов'язані не тільки із знищенням та/або пошкодженням речі, але й знищенням та/або пошкодженням іншого майна, відмінного від речей (наприклад, невиконання зобов'язань за договорами виконання робіт, надання послуг, банківськими договорами тощо).

По-друге, категорії «втрати» (знищення, пошкодження) і «витрати» на сьогодні не охоплюють усіх випадків завдання шкоди і потребують більш широкого тлумачення на практиці.

По-третє, слід подолати наявні суперечності між ЦК України та ГК України в частині концептуальних підходів до кваліфікації понять «збитки», «шкода», «упущена вигода» (ЦК України), «не держані доходи» (ГК України), на що неодноразово зверталась увага в юридичній літературі та наукових працях [1, с. 242; 6, с. 58].

По-четверте, слід чітко розуміти, що в сучасних умовах господарювання збитки далеко не завжди пов'язані із втратами речей, майна, чи витратами, або ж його пошкодженням.

По-п'яте, в структурі реальної шкоди варто виділяти також фактичні втрати та майбутні витрати, які повинна зробити потерпіла сторона з метою відновлення свого майнового стану, а не відновлення порушеного права, як це вказано у п. 1 ч. 2 ст. 22 ЦК України, і що є предметом справедливої критики з боку науковців [7, с. 8; 8, с. 134].

По-шосте, у разі невиконання договірних зобов'язань слід враховувати також існуючу відмінність між конкретними та абстрактними збитками.

По-сьоме, дефініція відшкодування збитків повинна враховувати усі випадки, коли у особи може виникнути право на захист: порушення, оспорювання та невизнання права.

З огляду на сказане реальні збитки варто визначити через поняття, яке б, з одного боку, вказувало на їх грошовий еквівалент, а з іншого – охоплювало максимально широко усі випадки зменшення активу та/або збільшення пасиву майнової сфери особи, якій завдано шкоди порушенням договору. Вбачається, що для цього варто вдагтися до використання терміну «вартість», який відображає як раз економічний, ненатуральний характер категорії «збитки», що дозволяє усунути існуючі дискусії щодо її співвідношення з поняттям «шкода». Крім цього, на позначення втрат та збільшення або виникнення додаткових зобов'язань у зв'язку з порушенням доцільно застосувати термін «будь-які майнові втрати». Вважаємо, що саме вказівка на такий термін дозволить максимально широко врахувати усі форми завдання шкоди (втрати, знищення, псування, пошкодження тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бервено С.М. Проблеми договірного права України : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Бервено Сергій Миколайович. – К., 2006. – 440 с.
2. Боднар Т.В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект) : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Боднар Тетяна Валеріївна. – К., 2005. – 442 с.
3. Беляневич О.А. Господарський договір та способи його укладання : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Беляневич Олена Анатоліївна. – К., 1999. – 172 с.
4. Верховець А.А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Верховець Анатолій Анатолійович. – К., 2010. – 209 с.
5. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Канзафарова Ілона Станіславівна. – К., 2007. – 453 с.
6. Подколзін І.В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Подколзін Ігор Васильович. – К., 2009. – 194 с.
7. Крисань Т.С. Збитки як категорія цивільного права : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Крисань Тетяна Євгеніївна. – Одеса, 2008. – 216 с.
8. Янчук А.В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Янчук Антон Володимирович. – Київ, 2011. – 220 с.
9. Татькова Ф.З. Підстави, види і форми господарсько-правової відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Татькова Зоя Федорівна. – Донецьк, 2010. – 179 с.
10. Тарасенко Л.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – Тарасенко Лідія Валентинівна. – Київ, 2006. – 212 с.
11. Рішення Апеляційного суду Запорізької області від 30 жовтня 2012 року 22-7-12 [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://pravoscope.com/act-rishennya-22-c-7-12-onishhenko-e-a-14-11-2012-spori-shho-vinikayut-iz-dogovoriv-nadannya-poslug-s>.
12. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності: Навч. Посібник – В.В. Луць. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 576 с.
13. Дзера І.О., Подколзін І.В. Поняття збитків та обсяг їх відшкодування у договірному праві / Договірне право України. Загальна частина: навч. посібн. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін. / за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.
14. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>>.
15. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2010 [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2010/integralversionprinciples2010-e.pdf>.
16. Про судову практику в справах про знищення та пошкодження державного чи колективного майна шляхом підпалу або внаслідок порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 1976 р. № 4 [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-76>.
17. Сушкова І.А. Убытки в структуре ответственности : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Сушкова Ирина Александровна. – Краснодар, 2002. – 177 с.
18. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980) [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/text/treaty.html>.
19. R. Cunnington, Contract Damages: Domestic and International Perspectives – R. Cunnington. – Oxford, Hart Publishing, 2008. – P. 9–12; D. Saidov The Law of Damages in The International Sale of Goods – D. Saidov. – Oxford, Portland. – 2008. – P. 17.